

ROMÁN KÁLVINISTA–PRAVOSZLÁV HITVITÁK A 17. SZÁZADI KATEKIZMUSOK TÜKRÉBEN*

A reformáció románok közti terjedése kapcsán elmondható: a 16. század végére szinte minden készen állt arra, hogy a reformáció a románok körében is sikereket érjen el. A reformátorok által oly kedvelt szövegeket (káté, evangéliumok, zsoltárok, énekeskönyvek) immár románul is lehetett olvasni. Volt erőteljes kálvinista szellemiséget sugalló prédikációskötet. Volt protestáns szellemű *agenda*, melyben először írták le románul a hívek hétköznapi életét is nagymértékben befolyásoló egyházi szertartások (keresztelés, esküvő, temetés, úrvacsora) rendjét. Sőt, volt román reformált püspökség is, melynek első püspökeit név szerint ismerjük (Szentgyörgyi György, Tordasi Pál, Tordasi Mihály), és akiknek tevékenységéről maradtak is fenn adatok. Ennek ellenére mégsem tudott megerősödni a román kálvinista egyházszervezet Erdélyben. Helyette a 17. század folyamán egy jellegzetesen hibrid (transzkulturális) román egyházstruktúra alakult ki, mely egészen a katolikus unióig érvényben maradt. Egyrészt megmaradtak a román kálvinista gyülekezetek, melyek immár nem önálló román püspökségben, hanem a magyar püspökök fennhatósága alatt működtek. Másrészt ezzel párhuzamosan működött tovább az erdélyi görögkeleti egyház is.¹ Ezzel együtt a 17. század közepére a román kálvinista szellemiség annyira megerősödött, hogy az immár provokatívan hatott a görögkeleti ortodoxiára is. Ez az oka annak, hogy épp a 17. század közepén jelentek meg az első reformációellenes román pravoszláv hitvita-iratok. Jelen tanulmányban ezekről lesz szó, külön figyelemben részesítve egy kéziratban maradt és a magyar kutatás számára eddig teljesen ismeretlen kálvinista-ellenes román vitairatot.

*

Egy 1754-ben készült, Lutherről és Kálvinról szóló orosz nyelvű kézirat végén olvasható, hogy a lemásolt szöveget 1642. december 20-án Jászvásárott kinyomtatták. Sajnos ebből a nyomtatványból nem maradt fenn példány, de egy másik 18. századi orosz kézirat közli a szóban forgó ó-egyházi szláv nyomtatvány címét is, amely magyar fordításban így hangzik: „*A pravoszláv hit és a keleti katolikus egyház katekizmusa és hitvallása, mely íratott a lutheránus Konrald Theodorik hitvallása ellen, és nyomtatott Moldvában, a lutheráno-kálvinisták ellen összegyűlt*

* A tanulmány az NKFIH (OTKA) 111 871. sz. pályázat támogatásával készült.

¹ Minderről részletesebben lásd Juhász István: *A reformáció az erdélyi románok között*. Kolozsvár, [1940], 20–102.; Ana Dumitran: *Religie ortodoxă – Religie reformată. Ipostaze ale identității conșiențiale a românilor din Transilvania în secolele XVI–XVII*. Cluj-Napoca, 2004, 79–132.; Nagy Levente: *Lehetséges küldetés? Hitek és tévhitek a román reformáció körül*. Budapest, 2013, 41–73.

orosz és görög papok egyetértésével, rövid kérdések és feleletek formájában, azért, hogy bárki, a tanulásra vágyó a keresztények közül egyedül, minden irányítás nélkül, megfelelőhessen a fent említett lutheráno-kálvinistáknak.”² Ha ez a szláv nyomtatvány valóban megjelent, akkor ez az első protestánsellenes pravoszláv vitairat. A címben emlegetett Konrad Theodorik minden bizonnyal Conradus Theodoricus, azaz Dietrich Conrad (1575–1639) ulmi evangélikus püspök lehetett, akinek *Institutiones scatecheticae* című műve 1613-ban jelent meg először. Conrad az *Institutiones*ban Luther nagy kátéját dolgozta át és rövidítette le a teológus hallgatók számára.

Rejtély, hogy a görög és „orosz” (inkább ruszin, ukrán) papok miért éppen ezt a katekizmust választották cáfolatuk tárgyává. Conrad kátéja Magyarországon főleg lutheránus környezetben volt ismert, és a lutheranizmus a 17. század közepén a keleti ortodoxia irányába semmilyen missziós tevékenységet nem folytatott. 1645-ben a soproni Johann Winckler, 1649-ben pedig szintén a soproni Andre Löffel könyvtárában bukkant fel a káté.³ Korabeli erdélyi könyvesházakból egyelőre nem került elő példány. Minden bizonnyal ismert lehetett a felföldi lutheránusok között is, hiszen tárgyalt korszakunkhoz képest némileg később, 1673-ban Lőcsén, Giovanni Battista Reggiani olasz konventuális ferences magyarországi missziója során megjelentette Conrad művére válaszul katolikus ellenkátéját *Anticatechetica seu errores a Conrado Dieterico in institutionibus catecheticis* címmel.⁴ Moldvába valószínűleg lengyel közvetítéssel jutott el Conrad katekizmusa.

Az ószláv nyelvű Conrad-ellenes katekizmus azért lehet érdekes számunkra, mert nagyjából ugyanebben az időben készült, szintén Moldvában, egy szándékában az ószláv protestánsellenes kátéhoz sokban hasonló román vitairat is. Fent olvashattuk, hogy az ószláv káté azért íródott, hogy „bárki, a tanulásra vágyó a keresztények közül egyedül, minden irányítás nélkül, megfelelőhessen a fent említett lutheráno-kálvinistáknak”. Ugyanezt a célt tűzte ki az alább tárgyalandó román nyelvű vitairat is: „*Es arra is megtanít minket [az apostol], hogy amikor eljön az idő, meg tudjunk felelni [a protestánsoknak] és vitába szállhassunk velük.*” Nem kizárt, hogy a román szöveg az ószláv nyelvű Conrad-ellenes katekizmus fordítása vagy átdolgozása. A román vitairat kéziratát egy „Zaránd vidéki hölgy” adta át 1909-ben a folklorista Andrei Bârseanunak. A *Spunerea legiei creștinești cu răspuns* („A keresztény törvény feleletekkel való előadása”) című kéziratot tartalmazó kolligátum jelenleg a Bukaresti Akadémiai Könyvtár kézírattárában található. A

² Az eredeti orosz címleírást lásd Ion Bianu – Nerva Hodoș – Dan Simonescu (ed.): *Bibliografia Românească Veche 1508–1830*. Vol. IV. București, 1944, 24.

³ Tibor Grüll – Katalin Keveházi – József László Kovács – István Monok – Péter Ötvös – Katalin G. Szende (Hrsg.): *Lesestoffe in Westungarn*. I. Sopron (Ödenburg) 1535–1721. Szeged, 1994, 116., 140.

⁴ Reggianiról magyarul legutóbb Bánfi Szilvia: A sztropkói Szent Kereszt plébánia 17. századi, gyónást igazoló úrlapjáról. In: Ekler Péter – Varga Bernadett (szerk.): „*Serpentarius viginti quatuor stellis decoratus*”. Baráti ajándék Farkas Gábor Farkasnak. Budapest, 2015, 9–10.

kódex egészét egy bizonyos Mihai pópa másolta 1640 és 1644 között valahol Arad környékén. A szöveg nyelvi sajátosságai viszont azt bizonyítják, hogy az eredeti szerző a moldvai nyelvjárást beszélte.⁵ Adódik tehát a következtetés, hogy a *Spunerea legiei* is az 1640-es évek első felében, Moldvában a protestantizmus ellen kibontakozó hitvita-irodalom terméke.

A vitairat szerzője megpróbálta a protestánsok *sola scriptura* elvét szembefordítani annak hirdetőivel, és kizárólag az Újszövetségből vett bő idézetekkel cáfolta az általa protestánsnak hitt tételeket. Egyetlen egyszer sem említette mások (például a szentatyák, pátriárkák) írásait. Péter apostolra és az Apostolok cselekedeteire hivatkozva (2 Péter, 2, 1) figyelmeztet arra a román szerző, hogy jönni fognak hamis próféták, akik farkasokként fognak belopózni a nyáj közé, és az erőtlenekeket meg a tudatlanokat eltérítik majd a helyes útról. „*És láthatjuk, hogy már mind beteljesedtek ezek a jövendölések, mert felkeltek immár az igaz hit ellenségei, és mindenhonnan, mint vicsorgó farkasok támadnak a keresztényekre, hogy elveszejtsék Krisztus egyházát. Mert kik volnának Krisztus egyházának nagyobb ellenségei, mint a lutheránusok, akik kényük-kedvük szerint csavarják az Írást, hogy megrontsák annak értelmét. Ahogy Péter apostol is mondta: ami tetszik nekik, abban hisznek, ami nem, abban viszont nem. Kívül hisznek, de belül kacagnak magukban, és ahogy a farkasok, úgy ők is csak mások elveszejtésén munkálkodnak. Épp ezért, arra tanít minket az Úr, hogy óvakodjunk az ilyenektől.*”⁶

Az alábbi sorok arra engednek következtetni, hogy a reformáció igenis megérintette a románokat, olyannyira, hogy az még a *Spunerea legiei* szerzőjét is megriasztotta: „*Először is arra tanít minket [az apostol], hogy felkelnek majd az eretnekek, ahogyan most is felkeltek a lutheránusok, a szombatosok és az ariánusok, és más hozzájuk hasonlók. Azután, azt mondja [az apostol], hogy közülünk is felkelnek egyesek, akik hamisan fognak szólani, és azért, hogy kívánságaikat a világ javaival lakassák jól, és hogy megszabadulhassanak Krisztus édes igájától, ócsárolják és szidják Krisztus törvényét, és ezért rosszabbak még a születésüktől fogva hitetleneknél is.*”⁷

Azért, hogy e hamis tanítóknak az igazi keresztények meg tudjanak felelni, a szerző nyolc részből álló művet írt: az első rész a kereszt tiszteletéről szól, a második a bűjtről, a harmadik arról, hogy a papnak csak egy felesége legyen. A negyedikben van szó arról, hogy a vladika (püspök) nőtlen legyen, az ötödik a pravoszláv üdvözülést, a hatodik a szentek tiszteletét, a hetedik a halottak kultuszát, míg a nyolcadik a szentségeket tárgyalja. Mihai pópa sajnos csak az első, a keresztéről

⁵ Az irat lelőhelye: Biblioteca Academiei Române, București (a továbbiakban BAR), ms. 4818, fol. 42r–65v. Alexandru Mareș mutatta ki, hogy a *Spunerea legiei*ben szereplő újszövetségi idézetek leginkább a Moldvában használatos korabeli román kéziratos Újszövetség-másolatokkal mutatnak egyezéseket. Alexandru Mareș: Un text polemic românesc din prima jumătate a secolului al XVII-lea. *Limba Română*, 1971. 6. sz. 589–605., itt 594–595.

⁶ BAR, ms. 4818, fol. 44r–44v.

⁷ Uo. fol. 47v–48r.

szóló részt másolta le, és azt is csak töredékesen. A Keresztény és Luther dialógusával kezdődő műből lassan kiszorul Luther, és egy idő után már csak a Keresztény téziseit olvashatjuk. Luther (*Liutor*) első ellenvetése a keresztimádással szemben a *Spunerea legiei* szerzője szerint az, hogy nem a kereszt szenvedett s kínoztatott, hanem Krisztus, – miért kell tehát akkor a keresztet tisztelni? A Keresztény, kissé zavarosan, azzal érvel, hogy a kereszt Krisztus halála, és mivel Pál apostol azt írja, hogy „*akik Krisztus Jézusban megkeresztelkedtünk, az ő halálában keresztelkedtünk meg*” (Róm 6, 3), ezért valójában a keresztben keresztelkedtünk meg, így tisztelni kell azt. Luther viszont azt mondja erre, nem a keresztben keresztelkedtünk meg, sőt, Jézus azzal a mondásával, miszerint „*Atyám múljon el tőlem ez a pohár*” (Máté, 26, 42), azt fejezte ki, hogy számára a megfeszítés rossz és utálatos dolog volt. Nem tudni, honnan vette a román szerző azt, hogy a protestánsok közül valaki is így értelmezte volna a szóban forgó igehelyet, mindenesetre ezzel kiválóan cáfolható érvet adott ellenfele szájába. Nem is késik a Keresztény kifejtetni azt, hogy Krisztus a gecsemáni kertben mondott imádságával nem a keresztre feszítés előtt szeretett volna menekülni. Ebben az igerészben ugyanis arról van szó, hogy Krisztusnak csupán emberi természete félt a kereszttől, ezért azt levetette, és utána vállalta a kereszthalált, hogy bizonyítsa: nem volt csaló.⁸

Nehezebben megválaszolhatóknak tűnik a Keresztény számára Luthernek azon ellenvetése, hogy miért kell a fa előtt térdet hajtani, amikor Isten sehol sem kéri ezt, ráadásul nem a kereszt, hanem Krisztus halála békítette ki Istent az emberrel. A Keresztény szerint a kereszt eszköz volt a megváltás művében. Krisztus a kereszttel, annak segítségével szabadított meg minket az ördög rabságából.⁹ Ezek után ismét könnyen cáfolható érveket ad Luther szájába a szerző: ha a zsidók a keresztre feszítést a legszégyenteljesebb halálnak tartották, akkor Jézus vajon miért nem szégyenkezett miatta? Erre a Keresztény válasza: igaz, hogy a zsidók a kereszttel a legbecstelenebb halált szimbolizálták, de Krisztus halála megszentelte azt. A kereszt Krisztusig a régi törvény átkát jelképezte, de az új törvényben Krisztus, aki maga lett átokká, megváltotta az embert ebből az átokból.¹⁰ Azért tiszteljük hát a keresztet, mondja a szerző, itt már a saját és nem a Keresztény nevében, mert „*Krisztus vére a kereszten folyt ki, és a kereszttel békítette össze az eget a földdel [...]. Ezért, aki megtagadja a keresztet, Krisztus halálát és véréét tagadja meg. És ha mindezért minket ti gúnyoltok, és azt mondjátok, hogy a mi hitünk egy darab fában vagyon, akkor te ezt feleld nekik: mondd csak, ó, Luther, mondd, vajon a császári vagy királyi zászlót miért tisztelitek? Vajon csak a vászonért? Nemde inkább a vászon által képviselt császári hatalom avagy a király győzedelmes fegyvere előtt hajoltok meg? A fegyvert sem a vasért, hanem a benne levő királyi erőért tiszteljük. Ahogy tehát sem*

---

⁸ Uo. fol. 51r–52v.

⁹ Uo. fol. 52v–53v.

¹⁰ Uo. fol. 60r–60v.

a zászlót, sem a fegyvert nem önmagáért tiszteljük, úgy a mi hitünk sem a kereszt fájában, hanem az azon szenvedő Krisztusban van.”¹¹

Sajnos ezen a ponton véget ér az irat a következő érdekfeszítő mondattal: „Ha pedig nektek, ti román keresztények, azt mondanák a lutheránusok, hogy ilyen alapon minden fát tisztelnetek kellene, hisz egy fából faragott keresztben halt meg Krisztus, akkor ti mondjátok azt...”¹²

Csak sajnálhatjuk, hogy ebből a fontos iratból mindössze ennyi maradt fenn. A román szerző által képviselt szinekdoché alapú jelelmélet természetesen szoros kapcsolatban áll a szentképek tiszteletéről folytatott vitával. A képrombolással foglalkozó második nikeai zsinat (787) mondta ki azt, hogy a keresztet a rajta szenvedő Krisztus miatt imádás (*latreia*) illeti meg.

A *Spunerea legiei*-vel egyidőben, szintén Moldvában keletkezett a másik román nyelvű kálvinistaellenes vitairat is. Varlaam (1581/1585–1657) moldvai érsek Jászvásárott 1645-ben kiadott, *Carte care se cheamă răspunsul împotriva catihismusului calvinesc* („A kálvinista katekizmus ellen írt válaszadó könyv”) című művéről van szó. Varlaam a tanult havasalföldi bojár, Udriște Năsturel (1596–1659) tângoviștei könyvtárában bukkant rá az Erdélyben megjelent román kálvinista káté egyik példányára (*Carte ce se chiamă catehizmus*, Preszáka, 1642). Belelapozott és azt látta, „*tele van halálos lelki méreggel*”,¹³ ezért elhatározta, hogy zsinatot hív össze a moldvai és havasalföldi főpapok részvételével. Varlaam művében bőségesen idézett a kálvinista káté szövegéből, így az nagyrészt Varlaam műve alapján rekonstruálható, annak ellenére, hogy a preszákai nyomtatványból eddig nem került elő példány. 1656-ban Gyulafehérvárott Varlaam vitairatára viszontválasz jelent meg *Scutul catichizmuşului cu răpuns din Scriptura Sfântă împotriva răspunsului a două țări, fără Scriptara Sfântă*, magyarul: *A katekizmus pajzsa, avagy a Szent Írás alapján való választétel a két ország által a Szent Írás mellőzésével kibocsájtott válaszra*. Ebben az 1642. évi káté szövegét teljes terjedelemben újraközölték. Varlaam vitairatában a preszákai káté hosszú címét is közölte, amelyből fontos adatokat tudunk meg a kiadás körülményeire vonatkozóan: a káté I. Rákóczi György parancsára jelent meg. A kiadás költségeit Csulai György, a fejedelem udvari papja fedezte aki egyben a kiadási munkálatokat is felügyelte. A fordító a Karánsebes melletti Székből való György pópa volt, aki Gyulafehérvárott fordította le a szöveget román nyelvre, amelyet Preszáka faluban Dobre mester nyomtatott ki.¹⁴

Az 1642. évi román káté forrása jól azonosítható. Már Tamás Lajos megállapította, hogy a közvetlen forrás a *Catechismus Religionis Christianae* 1639. évi gyula-

¹¹ Uo. fol. 63v–64r.

¹² Uo. fol. 65v.

¹³ Varlaam szövegét a kritikai kiadás alapján idézem. Varlaam: *Opere. Răspunsul împotriva catihismusului calvinesc*. Ed. de Mirela Teodorescu. București, 1984, 186. Lásd még Hunfalvy Pál: Az oláh káté. *Századok*, 1886. 6. sz. 459–489.

¹⁴ Dobre mesterről lásd V. Ecsedy Judit: Dobre mester erdélyi nyomdája. *Magyar Könyvszemle*, 1993. 2. sz. 146–166.

fehérvári latin–magyar kétnyelvű kiadása volt. Ez nem más, mint a *Heidelbergi Káté* iskolai használatra szánt kivonata. A káté első latin nyelvű válatozatát, amely 1634-ben Gyulafehérvárott jelent meg, Johann Heinrich Alsted állította össze. 1636-ban jelent meg először latin–magyar kétnyelvű kiadásban, sajnos a magyar fordító nevét nem ismerjük.¹⁵ Tamás Lajos azt is hitelt érdemlően bizonyította, miszerint a román fordító a magyar változatot és nem a latint használta forrásszövegként, jóllehet a Varlaam által közölt címléírásban az áll, hogy latin és szláv nyelvből készült a fordítás

Varlaam válasza jó példa arra, hogy mit és mennyit értett meg egy román főpap a kálvinista tanításokból a 17. század közepén. A kálvinista káté kilencedik kérdésében például arról van szó, hogy a bűnös ember kiengesztelheti-e egymaga Istent. „9. Eleget tehetünk-e mi magunk által? Semmi részből nem: sőt inkább napról napra adósságunkat öregbítten öregbítjük” – áll a kálvinista kátében. Varlaam ezt a rész úgy értelmezte, hogy az arra tanít, miszerint az embernek nem is kell harcolnia a bűnnel, mert úgysem tud ellene tenni semmit. Hosszan értekezett arról, hogy a bűnnek három fázisa van: elsőként a bűn megfogja a szívben és a gondolatban, ennek következtében az emberben megfogja a vágy, hogy bűnt kövessen el, harmadik fázisként pedig el is követi a bűnt. Varlaam szerint csak az első fázis jellemző minden emberre, mert mindenkiben megfogható a bűn gondolata, de az igazi keresztény harcol az ellen, így nem születik meg benne a vágy és nem is követi el a bűnt. A bűnös gondolat azonban még nem halálos bűn, azt Isten minden további nélkül megbocsátja, ha nem születik belőle bűnös tett.¹⁶ A magyar–latin kátének ebben a részében azonban nem a bűn elleni harcról van szó, hanem arról, hogy a bűnbeesés következtében az ember saját maga, saját bűnének eltörléséért nem járhat közben Istennél. Ezt csak Jézus Krisztus teheti meg.

Részletesen foglalkozik Varlaam a káté tizedik kérdésével is. „10. Minemű közbenjárót kell tehát keresnünk, aki által eleget tegyünk? Aki valóságos ember is ugyan és tökéletesen igaz, de egyszermind igaz Isten is legyen. (Ezsaiás 7. 14. Íme egy szűz fogad az ő méhében és szül fiat és nevezd azt Immanuelnek, velünk Istennek.) 10. Kicsoda pedig az a közbenjáró? A mi urunk Jézus Krisztus.”

Ez Varlaam szerint a kálvinisták számára azt jelenti, hogy „csak ülünk és ne csináljunk semmit”, mert nekünk „nem kell semmit fáradozni és semmi kínokat elvi-

¹⁵ Tamás Lajos kételkedett abban, hogy a káté latin nyelvű részének Alsted lett volna az összeállítója. Az első (1634. évi) kiadás végén az Alsted által írt utószó azonban Tamásnak ellentmond. A magyar szakirodalomban is egyhangúlag Alstednek tulajdonítják a latin nyelvű szöveg összeállítását. Lásd Tamás Lajos: *Fogarasi István kátéja. Fejezet a bánági és hunyadmegyei ruménség művelődéstörténetéből*. Kolozsvár, 1942, 9–10.; V. Ecsedy Judit: *A gyulafehérvári fejedelmi nyomda első korszaka (1623–1636). Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve, 1974–1975*, 349–421.; Viskolcz Noémi: *Johann Heinrich Bisterfeld és a gyulafehérvári tankönyvkiadás a XVII. században. Magyar Könyvszemle, 2002. 3. sz. 249–271.*

¹⁶ George Baritiu: *Catechismulu calvinescu inpusu clerului si poporului romanescu sub domnia principiloru Georgiu Rákoczy I. si II.* Sibiu, 1879, 35.; Varlaam: i. m. 200–203.

selni”, hisz Jézus Krisztus úgyszólván közbenjár értünk. Varlaam szerint azonban mi magunk lehetünk közbenjárók: bűnbűnátot kell tartanunk, meg kell gyónnunk bűneinket a lelkivezető papunknak, és utána az általa adott utasításokat kell követnünk.¹⁷ Természetesen azért Jézus is a segítségünkre van a közbenjáráskor. Igaz, hogy homályosan, de Varlaam szövegében mégis csak arról van szó, hogy nem csak Krisztus, hanem az egyház is lehet a közbenjárónk Istennél.

A kátében közölt Hiszekegy szövegében mindössze egy helyütt (látszólag lényegtelen kérdésben) talált kivétnivalót Varlaam. A „*hiszem a közönséges keresztényi Anyaszentegyházat; a szenteknek egyességét*”-részt György pápa a következőképpen fordította le: „*hiszek egy keresztény Anyaszentegyházat, és a szentek egyességét*” (*crezu o beserecă creștinească, și uniciune sfinților*). Az *o beserecă* kifejezést Varlaam úgy értelmezte, hogy az azt jelenti: egy bármilyen egyházat. Szerinte a helyes szöveg az lett volna, hogy *într-una svântă și apostolească*, azaz „*hiszek egy szent és apostoli egyházban*”. Varlaam szerint az első két ökumenikus zsinaton megállapított Hiszekegy szövegéhez sem hozzátenni, sem elvenni nem lehet.¹⁸ Varlaamnak ez a „kötözködése” valójában ürügy volt arra, hogy elmondja kritikai véleményét a protestáns egyházzal. Ezekben sok pontatlan és félremagyarázott értesülés is van, de kiválóan jelzik azt, hogy milyen kép élt a Kárpátokon túli román klérus tagjaiban a reformációról.

Varlaam szerint „*az apostolok azt tanítják, hogy a tisztaság előbbre való a házasságnál, de ők [a kálvinisták] mindenkit [sic!] házasságra kényszerítenek. Az apostolok azt tanítják, hogy a papoknak csak egy feleségük legyen, de ők akár hetet is vesznek maguknak, és még úgy is papok maradhatnak. Az apostolok azt tanítják, hogy ha valaki beteg, akkor hívjanak hozzá papot, hogy az imádkozzon érte, és megkenje olajjal, de erre ők azt mondják: mind csak semmi az. Az apostolok azt tanítják, hogy a jócselekedetek nélkül a hit halott, de ők azt mondják, hogy nem kellene a jócselekedetek, mert pusztán a hit is elegendő. Az apostolok azt tanítják, hogy a jeles isteni napok környékén imádkozzunk és böjtöljünk, ők erre is azt mondják: csak semmi az. Az apostolok azt tanítják, hogy tartsunk bűnbánatot és gyónjunk, de szerintük az is csak semmi. Az apostolok azt tanítják, hogy a rossz nem Istentől való, de ők azt mondják, hogy a rossz is Istentől ered, ahogy az ember munkája [szენvedése] is. Ilyen sötét és Isten előtt utálatos tanításokat még a pogány törökök és tatárok sem vallanak. Nem a szent evangéliumot követik hát a kálvinisták és a lutheránusok, és nem járnak az apostolok útján sem, hanem a Szentírás, a szent evangéliumok és az apostolok ellenségeinek görbe útjain járnak.*”¹⁹

Túl azon, hogy az apostolok sehol nem tanították azt és úgy, mint amiről Varlaam itt beszél, a moldvai főpap a protestáns tanításokat is jócskán leegyszerűsí-

¹⁷ *Catechismus religionis christianae*. Gyulafehérvár, 1638, 13.; Barițiu: i. m. 35–36.; Varlaam: i. m. 206–207.

¹⁸ *Catechismus...* 17.; Barițiu: i. m. 36.; Varlaam: i. m. 209.

¹⁹ Varlaam: i. m. 211.

tette (lásd például a rossz eredetéről mondottakat). Az érsek itt nem a Szentírás, hanem a keleti egyház tanításait adta elő, szándékosan sötét képet festve a protestánsokról. Mindaz, ami katolikus és protestáns szemszögből teológiai képzetlenségnek tűnhet, valójában pontosan jelzi azt, hogy a pravoszláv hagyományból érkező Varlaam mit érezhetett idegennek a káté szövegében. A kálvinista káté negyedik és ötödik kérdése ugyanis így hangzik: „Mit kíván mitőlünk az Istennek negyedik törvénye? Megtanít minket arra Krisztus urunk egy summában, Szent Máté 2, 2 részében: Szeresd a te Uradot, Istenedet teljes szívedből, teljes lelkedből, teljes gondolatodból és minden erődből. Ez az első és a legnagyobb parancsolat. A második pedig hasonló ehhez: szeresd a te felebarátodat, mint tennen magadot. E két parancsoktól függenek mind a törvények s mind a próféták. 5. Megtarthatod-e tökéletesen mind ezeket? Semmiképpen nem, mert természet szerint hajlandó vagyok az Istennek és felebarátomnak gyűlölésére (Ef. 2, 3.). Természet szerint haragnak fiai valánk.”²⁰

Varlaamnak az ötödik kérdéssel és felelettel van igazán gondja. Szerinte nem „mi”, hanem csak a pogányok a „harag fiai”. Krisztus eljöveteleig ugyan mindenki az volt, de utána a keresztények mentesültek ezen átok alól. Éppen ezért a keresztény ember megtarthatja Isten törvényeit. A második parancsolat kapcsán Varlaam terjedelmes részben foglalkozott a szentképek imádásával is. Szerinte különbséget kell tenni a bálvány és az ikon között. A bálványimádók a bálvány anyagát (a jelölőt) imádják, de a szentképek esetében azt, amit a kép jelöl (jelölt). Emellett a szentképeken Krisztusnak az emberi és nem az isteni „képe” (értsd természete) ábrázolják, éppen ezért annak ábrázolása nem blaszfémia.

Varlaam a kálvinista káté hetvenhét kérdése közül mindössze héttel foglalkozott. Olyan jelentős, a korban sok vitát kiváltott témák tárgyalását mellőzte, mint az úrvacsora, a szentségek, a Miatyánk, a Hiszekegy. Emellett Varlaam nyelvezete nehézkes, bonyolult bizánci körmondatoktól terhelt. Érződik rajta, hogy a Kárpátokon túl nincs még letisztult, kiforrott egyházi román nyelv. A Moldvai Fejedelemségben ez még csak a harmadik könyv, amely román nyelven jelent meg. Erdélyben azonban már százéves hagyománnyal rendelkezett a román egyházi könyvkiadás, így a Varlaam által bírált katekizmus nyelve is sokkal egyszerűbb és világosabb volt a moldvai érsek stílusánál. És nem csak azért, mert maga a forrásszöveg is a jól érthetőségre törekedett, hanem azért is, mert Erdélyben már kialakult a román egyházi nyelv. Valószínűleg az Erdélyben kiadott könyveknek elsősorban az egyszerű és könnyen érthető nyelvezetük, és nem annyira a bennük fellelhető kálvinista tanítások miatt volt akkora sikerük a román vajdaságokban, hogy Varlaam is elérkezettnek látta az időt, hogy felvegye a harcot „a lélekölő, tévelygő eretnység ellen”.²¹

Mindezek ellenére Varlaam műve eljutott Erdélybe, és valamilyen mértékben hatott is, mert jó tíz évvel annak megjelenése után megszületett rá az erdélyi

²⁰ A magyar szöveget az Alsted-féle káté 1643. évi kiadásából idézem, amely teljesen megegyezik az 1639. évi kiadással: *Catechismus...* 10–11. A román szöveget lásd Barițiu: i. m. 34–35.

²¹ Varlaam: i. m. 188.

válasz. A már említett *Scutul*ról van szó, amely egy gyűjteményes kötetben jelent meg. Az utolsó lapon közölt kolofon szerint: *și s-au tipăritu în citate în Bălgrad. Valet 5170. christova, 1656 iunie 25 dna*, magyarul: nyomtattatott Gyulafehérvár várában a teremtésnek 5170., Krisztus születésének 1656. évében június 25-én. Az 5170 nyomdahiba lehet, mert az 1656-os évnek a pravoszláv időszámítás szerint 7164 felelne meg. A káté után egy református agenda következik a keresztelés, az úrvacsora és a házasság kiszolgáltatásának rendjével, valamint néhány imaszöveggel. Az agenda végén lévő kolofon: *Cor[ector] Geor[ghe] Mol[doveanul]*.²² Valószínű, hogy ez a Gheorghe Moldoveanul azonos a preszákai káté fordítójával, György pópával, valamint azzal a szintén György nevű pappal, akinek 1643-ban Geleji Katona István erdélyi református püspök utasítására Simion Ștefan vladikával és a későbbi máramarosi püspökkel, Mihail Molodeț-cel együtt a Geleji *jurisdicți*ója alá tartozó román papokat, a Geleji által előírt kondíciók elfogadásáról kellett volna meggyőznie.²³

Samuel Micu a *Scutul* részeként szereplő agenda címével teljesen megegyező, de önálló nyomtatványról adott tudósítást az 1801-ben írt, de 1995-ig kéziratban maradt művében: *Cinul și învățătură pe scurt de sfântele taine cu care trăiesc creștinii în beserică să să știe cum vor trăi cu iale bine după Scriptura Svântă, cum despre botez, despre cina domnului și despre svânta căsătorie și despre despărțurile cu o cădire aptă și de alte lucruri cu carele-su de lipsa creștinilor*. Magyarul: Az Úrvacsora és rövid tanítás a szent sákramentumokról, melyekkel a keresztyének az egyházban élnek, hogy tudják, miképpen éljenek azzal helyesen a Szentírás szerint: nevezetesen a keresztségről, az úrvacsoráról, a szentháromságról, az igazi okkal való házassági elváltásról és más, a keresztyéneknek szükséges dolgokról.²⁴ A Samuil Micu művét kiadó Ioan Chindriș szerint egy eddig ismeretlen nyomtatványról van szó. Később Eva Mârza is úgy említi ezt a művet mint önálló, eltűnt vagy lappangó kiadványt, amely Micu tudósítása alapján Simion Ștefan vladika patronálásával jelent meg. Eva Mârza nem vette észre, hogy valójában a *Scutul* egyik részéről van szó.²⁵

²² Az agenda kolofonjában rövidítve szereplő név feloldása Florian Dudaștól és az őt követő Eva Mârzától származik. (Florin Dudaș: *Vechi cărți românești călătoare*. București, 1987, 161.; Eva Mârza: *Din istoria tiparului românesc: tipografia de la Alba-Iulia 1577–1702*. Sibiu, 1998, 51.) Baritiu másként oldotta fel: Cor. Geor. Mor. Lásd Baritiu: i. m. 80. Lásd még Heltai János: *Műfajok és művek a XVII. századi magyarországi könyvkiadásban (1601–1655)*. Budapest, 2008, 198–199.

²³ „Gondolkodom így is kegyelmes uram, hogy pápa Stefánt, ki már nagyságod kegyelmességéből vladika, bocsássam az én alattam lévők közé vagy egyszer, melléje adván György papot és Molodiczot, aki nélkül senkivel semmit se beszéljen, hanem az oláh papokat mindenik esperesség alatt összehíván, a conditiónak és artikulusoknak bevételére őket intse, mert soha az ő [azaz a vladika] híre és engedelme nélkül semmire sem mennek, és hagyja meg nekik, hogy támadást ne tegyenek az eszerek ellen, mert azok ő vele egyet értenek.” Geleji levele I. Rákóczi Györgynek, Gyulafehérvár, 1643. március 4. Szilágyi Sándor: Geleji Katona István püspök két levele. *Erdélyi Protestáns Közlöny*, 1881. 6–7., itt 6.

²⁴ Samuil Micu: *Istoria românilor*. II. Ed. de Ioan Chindriș. București, 1995, 236.

²⁵ Mârza: i. m. 53.

A szóban forgó helyen Micu még egy 1656-ban kiadott önálló nyomtatványról is beszámol: *Catehijmușul legii creștinești din Scriptura Sfântă cules, care cuprinde întrebări și răspunsuri despre lucrurile și învățăturile sufletești și întărit cu mărturisiri din Scriptură Sfântă. Și acum a doua oară tipărit din porunca și voia Măriei sale cinstitul și prea luminatul Gheorghie Racoți, din milalui Dumnezeu craiul Ardealului. Tipăritu-s-au în tipografia Măriei sale în cetate Belgradului.* („A keresztény vallás katekizmusa, mely a Szent Írásból szedegettetett, és amely a lelki dolgokról és tanításokról való kérdéseket és feleleteket tartalmazza a Szent Írásból vett bizonyítékokkal megerősítve. Most másodszerre nyomtattatott ki őfelsége Rákóczi György, Isten kegyelméből Erdély dicső és fényességes királyának, parancsolatjára, őfelsége gyulafehérvári nyomdájában”). Ez minden bizonnyal a preszákai káté újrakiadása lehetett, de a címe csak részben egyezik a *Scutul*ban lévő címrészlettel. Ezek szerint 1656-ban három külön nyomtatvány jelent meg: 1. az agenda (*Cinul...*); 2. a *Catehijmușul...*; és 3. a *Scutul...* Ez utóbbiba később újból belekötötték az első kettőt, és ellátták a Varlaam vitairatára válaszoló előszóval. Hogy miért adták ki ugyanabban az évben külön-külön, majd mintegy antológiaként is a két, illetve három szöveget, nem lehet megállapítani. Talán komoly és hathatós propagandának szánták, elsősorban a Kárpátokon túlra.

A szövegből kiderül: a szenvedélyes, de ugyanakkor nem sértegető vitairat szerzője jól ismerte a keleti egyház szokásrendszerét. Számtalanszor hivatkozott a Szentírásra vissza nem vezethető egyházi szertartásokra, amelyek szerinte emberi találmányok, ezért nem kell azokat követni. „Mert a fejeteken nincsen annyi hajszál, mint ahány szokásokat van, a Pál evangéliumán kívül [azaz a Pál evangéliumától eltérő], amint ez a következőkből mutatkozik. Melyik apostol tanította nektek, hogy amikor kereszteltek, köpjetek és leheljete a vízbe, és hogy viaszpecsétet tegyetek a gyermek fejére s kenjétek meg kenőccsel és forgassátok meg háromszor az asztal körül, lóballjátok meg a szentkép előtt? Mert Krisztus nekünk másképp tanította a keresztelést. [...] Melyik apostoltól tanultátok, hogy az úrvacsorában [össze]keverjétek a bort vízzel és kenyérral és [úgy] vigyétek azt a betegekhez, kinyitván szájukat fával [és kanállal adjátok be nekik az úrvacsorát]? [...] És melyik apostol tanította a halottak körüli időtöltést (virrasztást), hogy képeket tegyetek hasukra, hogy csókoljátok azokat, és hogy tegyetek viaszkeresztet a kezébe és pénzt, s adjatok nekik 'útravalót' s mossátok meg borral, s hogy a pap kezdje először azok elföldelését? [...] Ezek sincsenek a Szentírásban megírva, sem a próféták, sem az apostolok, sem az evangélisták nem tanították ezeket, mert ezek vénasszonyos mesék. Miféle Szentírásban találtátok az emberek házasságára nézve, hogy körül kössétek az esketendőket övvel és koszorút tegyetek a fejükre, gyertyát a hátuk mögé s nyalassatok mézet velük.”²⁶

A házasság ügyére mint sokakat érintő kérdésre többször is visszatér a *Scutul* szerzője. Az 1569-ben Enyeden tartott első román kálvinista zsinat engedte meg a

²⁶ A *Scutul* szövegét Mózes András fordításában idézem. A szögletes zárójelben lévő részek az én javításaim. Lásd Mózes András: *A román reformáció káttéirodalma*. Kolozsvár, 1942, 94.

román papoknak a többszöri házasságkötést: „Jóllehet az előtt, az mely egyházi szolgának, avagy papnak felesége megholt, ha az papságot holtig akarta viselni, annak nem volt szabad másodszor megházasulni. Most enyedi zsinatban így végeztetett, hogy ha jámbornak, tökéletesnek és az szolgálatra elegendő személynek ítélte-tik, annak szabad legyen megházasulni, és hogy tanító pap legyen.”²⁷ A korban még a magyar és a szász protestáns egyházban sem volt egységes szabályozás a házasságról.²⁸ A románoknál a házassági szabályokat az ún. egyházi szokásjog-gyűjtemények (*pravila*) szabályozták. Fontosságukra mi sem jellemző jobban, mint az, hogy Coresi diakónus már 1562-ben megjelentetett egy román *pravilát* nyomtatásban, valamint az is, hogy ezeket a *pravilákat* a Kárpátokon túli kolostorokban is lefordították román nyelvre és másolatokban terjesztették már a 16. század második felében, akkor, amikor a román nyelv használata még egyáltalán nem volt bevett gyakorlat az ottani egyházi életben. Coresi kiadványában az áll, hogy sem a papnak, sem annak feleségének nem illik újraházasodnia. Ha özvegyen maradna valamelyik, akkor legyen szerzetessé. De ha netán mégis újraházasodna bármelyik, akkor két évig tartó böjttel és napi kétszáz földre borulással megbocsáttatik a bűne. Coresi *pravilája* volt az egyetlen, amely lehetőséget biztosított a két évi böjtöléssel és a napi kétszáz földre borulással arra, hogy az özvegyen maradt pap vagy papné újraházasodhasson. A román vajdaságokban fennmaradt *pravilák*ban ugyanis még ez a lehetőség sincs meg. Így például az 1652-ben, Târgovișteben megjelent nagy *pravila* (*Îndreptarea legii*) rendelkezése szerint az újraházasuló papokat eretneknek kell tekinteni.²⁹ Coresi *pravilájában* az újraházasodás lehetősége, véleményem szerint, protestáns hatásra kerülhetett be. A keleti egyházban az egyszerű papok házasodhattak csak, a szerzetesek, a püspökök, az érsekek és a pátriárkák nem. Ezt a katolikus egyházi gyakorlathoz képest szelektívnek nevezhető papi nőtlenséget szellemes szillogizmussal gúnyolta ki a *Scutul* szerzője: miközben a keleti egyház a katolikussal egyetemben azt vallja, miszerint a házasság a keresztséghez és az úrvacsorához hasonló szentség, mégsem engedi, hogy mindenki élhessen vele. Márpedig a szentségekkel való élestől senkit sem szabad eltiltani.³⁰

A *Scutul* szerzője az alapvető dogmatikai kérdésekben tisztán és világosan fejtette ki a Varlaammal szembeni ellenvetéseit. A hit és a jócselekedetek kapcsán a válaszadó azzal vágott vissza Varlaamnak, hogy a moldvai érsek nem érti a kálvinista álláspontot. Ugyanis ők nem azt tanítják, hogy nem kell semmit sem tenni,

²⁷ Eudoxiu Hurmuzaki: *Documente privitoare la istoria românilor. Acte și scrisori din arhivele orașelor ardelenne (Bistrița, Brașov, Sibiu)*. Ed. de Nicolae Iorga. București, 1911, vol. XV/1. 625–626.

²⁸ „A XVI. században majdnem annyiféle protestáns házassági jog volt, ahány külön egyházi hatóság” – jellemezte a helyzetet Pokoly József. Pokoly József: A magyar protestáns házassági jog rövid története 1786-ig. *Protestáns Szemle*, 1894, 17–29., 112–135., itt 113.

²⁹ *Texte românești din secolul al XVI-lea*. Coord. Ion Gheție. București, 1982, 228.; *Îndreptarea legii 1652*. Ed. Andrei Rădulescu. București, 1962, 147–148.

³⁰ Mózes: i. m. 93.

csak hinni, hanem azt, hogy a cselekedetek és a hit viszonylatában a hit az első. Előbb van tehát az igazi, élő hit, amelyből szükségszerűen sarjadnak ki a jócselekedetek. Az igaz hit ellenében van a holt hit, a képmutatás, amely jócselekedetek nélkül van, mert az ilyen hitből a bűn sarjad ki.³¹ A szentek segítségül hívása a román kálvinista szerző szerint azért felesleges, mert „a szentek nem tudják és nem látják a mi szükségünket, hogy használhatnának nekünk, mert senki sem tudja, hogy mi van az emberben, csak az embernek a lelke, mely benne van. [...] És csak Isten ismeri és tudja a mi gondolatainkat.”³² A válaszó nem fogadja el Varlaam hármass bűnfelosztását sem, amint azt sem, hogy a kívánság még nem halálos bűn: „Ezért a kívánság nemcsak szikrája, hanem anyja is a bűnnek, mert magából bünt szül.”³³ Az egyház nincs kiváltságos helyzetben a Szentírás értelmezésében, de ugyanakkor az egyháznak kötelessége hirdetni a Szentírást és gondoskodni arról, hogy a Szentírás mindenkihez eljusson. A Szentírást hiába magyarázzák az emberek sokféleképpen, jelentése nem változik, mert a Szentírás saját magát értelmezi: „világos, hogy az Írásnak az igazsága nem függ emberek sokaságától, hanem a Szentírás egyik helyének a másikkal való összehasonlításától és egyezőségétől, mert a Szentlélek egyes locusoknál éppen, másoknál pedig kevésbé; egyes helyeken nagyon röviden, más helyeken pedig hosszadalmasan szól.”³⁴

Szintén az egyház szerepéről szólt a Hiszekegy szövege kapcsán támadt vita is. Mint láttuk, Varlaam azt kifogásolta, hogy a *credo* szövegében ez áll: *hiszek egy keresztyén anyaszentegyházat*. Szerinte a helyes szöveg így hangzana: *hiszek egy keresztyén anyaszentegyházban*. A *Scutul* szerzője szerint Varlaam itt sem érti azt, amit a kálvinisták tanítanak, akik szerint az anyaszentegyház látható és láthatatlan egyházra oszlik. A láthatatlan egyház „az öröklétre elválasztottak gyülekezete”. Az elválasztottakat azonban csak Isten ismeri, mi nem, ezért amit nem ismerünk, abban nem is tudunk hinni. A látható, „közönséges” egyházba viszont minden keresztyén ember beletartozik, de az emberek gyülekezetében nem kell hinnünk, és nem is kell azt segítségül hívni, mert egyedül Istenben kell hinni és őt kell segítségül hívni.³⁵

Külön fejezetben szólt a *Scutul* szerzője a szentképekről. Istent azért nem lehet ábrázolni – érvelt a *Scutul* írója –, mert nem lehet elképzelni, mivel Istennek nincs se kezdete se vége. A Szentlélek ugyan megmutatkozott tűz és galamb alakjában, de ennek ellenére „nekünk nem szabad így írni, mert parancsunk van, ami kötelez.” Krisztus azonban „írható ember képében, csak ne imádják a képét, ne is tegyék be a templomba, hogy a tudatlanok úgy imádják, mint az Istent, ne is hívják azt minden-ség teremtőjének [azaz Krisztus képét].” Krisztus emberi képének ábrázolását

---

³¹ Uo. 98.

³² Uo. 99.

³³ Uo. 100.

³⁴ Uo. 95.

³⁵ Uo. 104.

annak ellenére megengedhetőnek tartja a *Scutul* szerzője, hogy tudja: „a 7., vagy a nikeai zsinat II. határozatában hangsúlyozottan kimondták, hogy Krisztus képét ne ábrázolják úgy, ahogy azt az ember látná testben, hasonlóképpen Theodosius és Valentinianus császárok kimondották, hogy semmit se írjanak Krisztus képéről, mi azonban jó meggondolással megengedjük, hogy leírjátok Krisztus szenvedéseit, hogy miként feszítették keresztre, temették el, támadott fel, ment a mennybe, hogy minél jobban dicsérhessük, tisztelhesük, hogy Jézus Krisztus az ő szavaival közöttünk legyen.”³⁶

A *Scutul* utolsó bekezdése, amelyben a kereszt imádásáról van szó, véleményem szerint a *Spunerea legiei* fent ismertetett szövegével polemizál: „de honnan említitek Krisztus keresztjét és tisztelitek, mert Krisztus vére reá ömlött? Nagy bálványozást űztök, Krisztus tiszteletét egy fának adván, mert nem a kereszt váltott meg minket, hanem Krisztus. Ha pedig azt tartjátok a keresztről, hogy életteremtő és olyan erősen tisztelitek, mivel Krisztusnak a nyughelye volt és ráömlött az ő vére, miért nem írtátok fel Judást is, és miért nem tisztelitek és csókoljátok őt is, mert ő adta el Krisztust vérét értünk és ő volt kiváltképpen Krisztus halálának az oka; és miért nem tisztelitek Pilátust és az összes zsidókat, akik megölték Krisztust? De ha így van a dolog, miért nem írtátok fel a köpést és a sárt is, hogy megcsókoljátok, mert Krisztus ezekkel is csodát tett: Ján, 9, 6. Azt mondjátok, hogy ha nem lett volna a kereszt, nem lett volna az embernek üdvössége. Miért beszéltek a Szentírás ellen, Csel, 4, 12. Nincs az ég alatt másban idvesség, hanem csak Jézus Krisztusban.”³⁷

*

A *Scutul* megjelenésével le is zárult a 17. századi pravoszláv–kálvinista hitviták korszaka. Román részről már nem érkezett válasz, és a 17. század második felében a keleti egyház csupán az 1629-ben Kirill Lukarisz, a „kálvinista” pátriárka által kiadott katekizmus elítélésére és kiátkozására hívott össze zsinatot többször is. Ezekon azonban az erdélyi román kálvinisták ügye soha sem került elő.

---

³⁶ Uo. 108.

³⁷ Uo. 111–112.

LEVENTE NAGY

ROMANIAN CALVINIST-ORTHODOX POLEMICS IN THE LIGHT OF 17TH CENTURY CATECHISMS

In 1642, György Csulai's Romanian translation on the Heidelberg catechism was published with the support of the court preacher of George I Rákóczi, the Transylvanian prince. Varlaam, the archbishop of Moldavia, immediately replied with a polemic. One of the important documents of this debate is the Romanian anti-Calvinist polemic-written in Transylvania between 1640 and 1645 – *Spunerea legiei (The Law)*, which is kept in the manuscript archives of the Bucharest Academy Library, and it is still unpublished. It gives a special significance to the document that it shows what the Romanians did and did not understand of the teachings of Reformation.